

Böyük mütəfəkkir, maarifpərvər alim, şair

Şair, yaziçi, alim, mütəfəkkir və tərcüməçi
Abbasqulu ağa Mirzə Məhəmməd oğlu Bakıxanov
1794-cü il iyunun 21-də Bakı xanlığının Əmircan
kəndində dünyaya gəlmışdır

Azerbaycanın maarifçilik tarixində önemli yer tutan şimalardan biri olan Abbasqulu ağa Bakıxanov XIX əsr Azərbaycan ədəbi və ictimai fikrinin təşəkkülündə mühüm rol oynamış, həyatını maarifə, elmə və xalqın tərəqqisine həsr etmişdir.

O, 1794-cü ildə Bakı xanlığının Əmircan kəndində dünyaya gəlmışdır. Atası II Mirzə Məhəmməd xan, anası isə Sofiya xanım idi. Aile həm dini, həm də siyasi nüfuzu malik idi. Lakin həmin dövrde xanlıqlar arasında gedən hakimiyyət çəkişmələri bu ailənin də taleyini alt-üst etdi. 1802-ci ildə atası əmisi oğlu Hüseynqulu xana məğlub olduqdan sonra Qubaya, vaxtilə dayısı Fətəli xanın hədiyyə etdiyi Əmsar kəndinə köçür. Beləliklə, hələ yetkinlik yaşına çatmayan Abbasqulu ağa ailəsi ilə birləkə yeni diyara üz tutmali olur. Əmsar kəndində təhsilini davam etdirir. Burada o, fars və ərəb dillərini dərindən öyrənir. Sərt həyat şərtləri, daimi müharibələrin yaradığı sosial qeyri-sabitlik və maddi imkansızlıqlar Bakıxanovun elmi axtarışlarını əngelləsə də, o ruhdan düşmür. Özü yazdığını kimi: "Vəsaitin çatışmazlığına və başqa maneələrə baxmayaraq, mən elmdə müəyyən ad qazana bilməm".

Ərəb və fars dillərində klassik ədəbiyyat, fəlsəfə və ilahiyyat əsərlərini oxuyaraq intellektual potensialını artıran Abbasqulu ağa Bakıxanov dərin biliyi yiyələnir. Öyrənmək əzmi onu dövrünün maarifçi ziyalıları arasında fərqləndirir. 1819-cu ildə o zamankı baş həkim, rus generalı Yermolov tərəfindən Tiflisə dəvət olunaraq Şərq dilləri üzrə tərcüməçi vəzifəsinə təyin olunur. Bu hadisə onun həyatında döñüş nöqtəsi olur. Çünkü Tiflis o dövrə həm siyasi, həm də mədəni baxımdan Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin qovuşduğu mərkəz idi. Burada əldə etdiyi təcrübə, tanış olduğu Avropa təhsilli zabitlər və alımlər onun dünyagörüşünü daha da genişləndirir. Bakıxanov artıq sadəcə din və Şərq fəlsəfəsi ilə deyil, həm də texniki elmlər və Qərb maarifçiliyi ilə də maraqlanmağa başlayır. O, elmi biliklərin dini təlimlə zidd olmadığını, əksinə bir-birini tamamladığını düşünürdü.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun 1822-ci ildən etibarən Tiflisdəki fəaliyyət dövrü maarifçilik ideallarının, Qərb və Şərq dünyagörüşünün qovuşduğu intellektual yüksəliş mərhələsidir. Bakıxanov Tiflisə gəldiyi zaman artıq Azərbaycanın əsas xanlıqları olan Gəncə, Qarabağ, Şəki, Lənkəran, Şamaxı, Bakı, Quba və Dərbənd Rusyanın nəzarətinə keçmişdi. Lakin imperiya Qafqazda da-ha da möhkəmlənmək üçün bütün Azərbaycan ərazilərini nəzarət altına almağı hədəfləyirdi. Abbasqulu ağa daim xalqının taleyini düşünür, imperiya mərkəzində təmsilçilik imkanlarından istifadə edərək həm vətənini tanıtmağa, həm də xalqın mədəni kimliyini qorumağa çalışır. Tiflis dövrünün ən mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri, müxtəlif xalqlardan olan yazıçıların, şairlerin, mütəfəkkirlerin, ticarətçilərin və diplomatların cəmleşdiyi çoxməlləti şəhər idi. Bakıxanov da bu mədəni atmosferdən bəhrələnərək ədəbi fəaliyyətindən etibarən əlindən etdi.

yətini genişləndirirdi. O, Tiflisə olan sevgisini "Tiflis" məxəmməsi adlı şeirində böyük ustalıqla ifadə etmişdi. Bu şeir təkcə şəhərin təbiət gözəlliyyini və mənzərə harmoniyasını deyil, eyni zamanda onun intellektual cazibəsini də təsvir edir. Tiflis dövrünün ənənəvi hadisələrindən biri də Abbasqulu ağa Bakıxanovun Mirzə Şəfi Vazeh tərəfindən yaradılmış "Divani-hikmət" adlı ədəbi məclisə qoşulmasıdır. Məclisə şairlər və mütəfəkkirler öz fikirlərini müzakirə edir, poeziya vəsítəsilə maarifçilik ideyalarını yayırlar. Burada keçirilən şeir toplantılarında Bakıxanov fəal iştirak edir və onun bədii məharəti Mirzə Şəfi Vazeh kimi söz ustası tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi.

Tiflisdə əldə etdiyi bilik və təcrübələr Abbasqulu ağa Bakıxanovu təkcə tərcüməçi və şair deyil, həm də maarifçi mütəfəkkirə çevirir. O, Şərq və Qərb elmlərini birləşdirir, dini-fəlsəfi düşüncə ilə riyazi və coğrafi elmləri vəhdətdə təqdim edən yeni mədəni düşüncə tərzinin əsasını qoyur. Sonrakı dövrlərdə qələmə aldığı "Gülüstani-İrəm", "Əxlaq-Nasir" və "Riyazül-Qüds" kimi əsərlərində bu dövrün aydın təsiri hiss olunur. Tiflis dövrü Abbasqulu ağa Bakıxanovun həyatında maarifçi kimliyinin formalasdığı və parlağı mərhələdir. Çar dəftərxanasında xidmet etməkə yanaşı, o, xalqının mənəvi yüksəlişini düşünnür, elmi və ədəbi fəaliyyətini bu istiqamətdə qurur. Onun tərcüməçilik, poeziya və maarifçilik fəaliyyəti bu dövrə vəhdi şəklində inkişaf edir.

O, Şərq və Qərb dünyasının elmi-mədəni sərvətlerini öz düşüncə aləmində birləşdirərək həm ədəbiyyat, həm tarix, həm də fəlsəfə sahəsində əvəzsiz əsərlər yaratmışdır. Abbasqulu ağa Bakıxanovun poeziyada istifadə etdiyi "Qüdsi" təxəllüsü onun mənəvi-fəlsəfi düşüncələrinin, insanın daxili aləmi ilə bağlı zərif duyğularının poetik ifadəsidir. Onun bədii yaradıcılığı janr baxımından olduqca zəngindir. Qəsidiə, qitə, qəzəl, rübai, məsnəvi, avtobiografik şeirlər, təmsil və mənzum hekayələr, həmçinin fəlsəfi poemalar bu zəngin yaradıcılıq xəzinəsinin bir hissəsidir. Bakıxanovun "Riyazül-Qüds" və "Mişkatül-ənvar" poemaları mənəvi və fəlsəfi düşüncə baxımından klassik Şərq poeziyasının zirvəsinə yüksəlir. O, rəmzlər və metaforalar vəsítəsilə insanın tekamül yolunu təsvir edir, insan həyatına dair suallara bədii cavablar axtarır. Onun şeirləri eyni zamanda mürdiklik, hikmət və əxlaq dərsləridir.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun 1833-1834-cü illərdə Varşavada yaşadığı dövr onun yaradıcılığında ayrıca mərhələ təşkil edir. Burada o, fars dilində qələmə aldığı və öz dövründə nadir sayılan "Meraci-xəyal" ("Xəyalın üçüsü") və "Məclisi-firəng" ("Firəng məclisi") poemalarında Qərb dünyası ilə Şərq arasında fəlsəfi mühakimələr aparır. Bu əsərlər forma və məzmun baxımından klasik "şikayətnamə" və "ərzi-hal" janrlarını xatırlatır da, daha çox daxili ixtirab, mədəni refleksiya və axtarış poeziyasıdır. Bu poemalarda Bakıxanov Varşavadakı həyat tərzini, gündəlik fəaliyyətini, həm də əxlaqi-mənəvi düşüncələrini poetik dillə təsvir edir. "Ərzi-əhval"da özünün daxili həyəcanını oxucuya çatdırır. O, "Bəyani-hal" şeirində deyir:

Günəş Şərqdən tulu kimi
çıxan zaman səhərlər,
Ürəyimi min əzaba düber
edir qəm, kədər.
Sübh kimi köynəyimi
parça-parça edib mən,
Odlu ahlar çəkikəm
hey bu yanıqlı ürəkdən.

Avropadakı texnoloji tərəqqi, idarəetmə sistemləri, insan azadlıqları və maarifçilik ideyaları ilə Şərqli Qərb quruluşu arasındaki fərqləri dərindən hiss edir. Onun bu əsərlərində Qərbə heyranlıqla yanaşı, Şərqi ruhani dəyərlərinə olan bağlılıq da hiss olunur.

Bakıxanov yalnız şair deyil, həm də dövrünün ensiklopedik biliyi malik idi. Onun "Qanuni-Qüdsi" hüquqi-fəlsəfi əsər, "Əsrarül-məlekut" metafizik və dini-fəlsəfi düşüncələrin toplusu, "Təhzibül-əxlaq" əxlaqi davranış kodeksi, "Eynül-mizan" fəlsəfi sistemlərə münasibət, "Gülüstani-İrəm" Azərbaycan tərixinə dair ilk sistemli və elmi əsaslarla söyklənən əsərlərdəndir. "Gülüstani-İrəm" əsərini yazarkən səyyah qeydləri, abidələrin qalıqları, qədim sikkələr, dövlət sənədləri, əfsanələr, dini kitablar və klassik mənbələrdən istifadə etmişdir. O, gürcü, ləzgi, yunan, erməni, rus, Azərbaycan, fars və ərəb mənbələrini müqayisəli şəkildə araşdıraraq tarixi obyektivlik prinsipi ilə təqdim etmişdir. Bu, onu yalnız şair yox, tarixçi kimi də tanıdır.

Abbasqulu ağa Bakıxanov dövrünün bir çox tanınmış ziyalıları ilə dostluq əlaqələri qurmuşdur. Onun dostları arasında rus diplomati və yazıçısı A.S.Qribodiyev, alman şərqşünası F.Bodenstedt, İran şairi Fazıl xan Şeyda, tanınmış Azərbaycan şairi və müəllimi Mirzə Şəfi Vazeh, Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundzadə yer alındı. Bakıxanovun rus şairi A.S.Puşkinin ailəsi ilə tanışlığı onun Avropa ziya-li dairələrində də tanındığını göstərirdi.

1835-ci ildə Qubaya qayıdan Abbasqulu ağa burada "Gülüstən" adlı ədəbi məclis yaradır. Məclisin əsas məqsədi gənc nəslin elmi və ədəbi inkişafına dəstək olmaq idi. Bundan əlavə, Bakıxanov jurnalist kimi də fəaliyyət göstərmiş, "Tiflissiye vədomostı", "Zakavkazskiy vestnik", "Kavkaz" kimi dövrün mətbuat orqanlarında maarifçilik ruhlu məqalelər çap etdirmişdir. Həyatının son illərində Abbasqulu ağa Bakıxanov dini və mədəni mərkəzlərin yerləşdiyi Yaxın Şərqə səyahət etmişdir. Bu səfərlə bağlı qeydləri göstərir ki, o, ömrünün sonundakı təbiət, tarix, mədəniyyət və insan ruhunun dərinliklərinə varmaq arzusu ilə yaşamışdır.

Abbasqulu ağa Bakıxanov 1847-ci ilde Məkkədən Mədinəyə gedərkən Vadiyi-Fatma adlanan yerde vəba xəstəliyinə tutularaq vəfat edib və həmin yerde dəfn olunub. Coşxaxəli fəaliyyəti onu yalnız dövrünün deyil, bütün zəmanların maarifçisi etmişdir. O, klassik Şərq düşüncəsi ilə Qərb rəsionalizmini birləşdirən, qəlibi ilə yazan şair, alim idi. Onun həyatı, fəaliyyətləri və əsərləri bu gün də Azərbaycan xalqının mənəvi kimliyi, milli özünüdərki və tarixi yaddaşı baxımından əvəzsizdir.

Ləman TƏHMƏZ,
"Respublika".